

О ПЕРИОДИЗАЦИИ ИСТОРИИ ПЕРВОБЫТНОГО ОБЩЕСТВА

Задача социологической интерпретации археологического материала настоятельно требует осмысления логики исторического процесса и выделения в нем качественных этапов, в данном случае в рамках первобытнообщинной формации. Обращение археологов к существующим периодизационным схемам затруднено не столько в силу существующих разногласий между различными исследователями, решающими эту задачу, сколько в связи со спецификой археологического материала. Предлагаемые до сих пор критерии периодизации не находят отражения в археологическом источнике и представляют собой сложные явления для реконструкции. Выход из создавшейся ситуации заключается в построении периодизации на основе развития производительных сил. Именно в их изучении археология накопила значительный опыт, который может быть отправным моментом для изучения связанных с ними социально-экономических отношений. В рамках присваивающей экономики, исходя из уровня развития производительных сил, намечены три основных этапа, с которыми соотносятся возникновение тех или иных институтов, их роль и функции.

E. P. Bunyatyán

ON THE PERIODIZATION OF THE PRIMITIVE SOCIETY HISTORY

Summary

The problem of sociological interpretation of archaeological data persistently necessitates to comprehend the logic of the historical process and to distinguish qualitative stages in it, in this case within the frames of the primitive communal formation. Usage of the existing periodization schemes by archaeologists is difficult because of the specificity of archaeological data rather than because of the differences existing between a number of researchers engaged in this problem. The now suggested periodization criteria lack confirmation in the archaeological source are a complex phenomena to be reconstructed. The situation may be overcome if constructing periodization on the basis of development of productive forces. When studying productive forces archaeology has stored considerable experience which may be a starting-point to analyze socio-economic relations resulted from them. Within the frames of the appropriating economy and coming from the level of the development of productive forces, three main stages of appearance of certain institutions, their role and functions are outlined.

Одержано 30.03.88 р.

Теоретико-методологічні основи вивчення ранньокласових суспільств за археологічними даними

Павленко Ю. В.

Складення класових, в широкому розумінні слова, експлуаторських відносин — найістотніший, переломний момент в історії людства. В результаті цього процесу, при переході від первісності до цивілізації, утворювались ранньокласові суспільства, що характеризувались появою соціально-майнової нерівності, ранньодержавного апарату влади та управління, ранньоміських центрів і ремісничої діяльності. При цьому, у цих суспільствах зберігалось багато рис пізньопервісних суспільних відносин. Насамперед це стосується форми суспільних відносин, яка на-

повнюється в міру розвитку продуктивних сил новим змістом: Суперечності між архаїчними формами організації виробництва та розподілу, влади та управління, з одного боку, і новими, експлуаторськими за своєю суттю, суспільними відносинами, що розвиваються завдяки виробництву, концентрації в руках соціальної верхівки і трансформації в престижно значимі цінності суспільного натурального додаткового продукту і є основним для розуміння ранньокласового суспільства.

Одним з найважливіших завдань при розробці проблематики історії найдавнішого населення України є визначення часу, місця і специфіки складення і розвитку ранньокласових соціальних організмів на її території. А це, в свою чергу, вимагає розв'язання ряду питань теоретико-соціологічного характеру, які можна умовно поділити на дві групи: загально-теоретичні та методологічні. З одного боку, для конкретно-історичного вивчення окремих ранньокласових суспільств необхідно в цілому уявляти їх суть і специфіку, місце у формаційній періодизації історії та їх основні шляхи розвитку. З іншого, необхідно в'яснити, на підставі яких ознак, що фіксуються за матеріальними залишками життєдіяльності давніх суспільств, ми можемо судити про досягнення тим чи іншим соціальним організмом ступеню ранньокласових відносин. Розгляду перерахованих проблем і присвячена дана стаття.

Необхідність розробки теоретичних проблем соціально-історичного розвитку архаїчних, первісних і ранньокласових суспільств була усвідомлена радянськими вченими вже на початку 30-х рр. Група молодих археологів, серед яких, насамперед, необхідно відзначити В. І. Равдонікаса, виходячи переважно з праці Ф. Енгельса «Походження сім'ї, приватної власності та держави» та опираючись на фактичні матеріали, узагальнені в праці Л. Г. Моргана «Давнє суспільство», розробила загальну схему розвитку докласових суспільств і спробувала пояснити процес складення експлуаторських відносин.

Необхідно відзначити, що в ті роки основне дослідницьке завдання в області теорії археологічного знання: виділення основних стадій соціально-економічного розвитку архаїчних суспільств — було усвідомлене вірно. Але для його розв'язання об'єктивні умови ще не дозріли. З одного боку, ще не було системного аналізу розвитку поглядів засновників історичного матеріалізму з проблем докапіталістичних суспільств. Тому окремі цитати з праць К. Маркса і Ф. Енгельса різних років сприймалися поза контекстом творчої еволюції останніх, тоді як багатьом теоретичним засадам ідейної спадщини класиків ще не приділялось того методологічного значення, яке вони стали набувати починаючи з 60-х рр. З другого боку, сама фактологічна база, якою користувались археологи, етнографи і спеціалісти з давньої історії, була не лише надзвичайно вузькою, але і лишалась в значній мірі неспорядкованою.

Наприкінці 30-х рр. формаційна періодизація історії, яка набула в ту пору найбільшого поширення, і яка розглядала в якості послідовно змінюючих і рівномасштабних стадій суспільного прогресу первісність, рабовласництво, феодалізм, капіталізм і комунізм, набула догматичного характеру і була оголошена «дійсно марксистською». Майже до початку 60-х рр. теоретичні розробки у відповідному напрямі не проводились. Однією з причин цього була поява в 1938 р. праці Й. В. Сталіна «Про діалектичний та історичний матеріалізм», в якій ця «п'ятичленна» схема, яка походила, як показав В. П. Ілющекін¹, з поглядів А. Сен-Сімона і не використана К. Марксом і Ф. Енгельсом, вже з 50-х рр. минулого століття набула остаточно застиглої форми.

Глибше вивчення творчої спадщини К. Маркса і Ф. Енгельса, зокрема, і праць, не опублікованих за їх життя, показало теоретичну вразливість п'ятичленної формаційної схеми, яка вже давно вступила

¹ Ілющекін В. П. Сословно-классовое общество в истории Китая.— М., 1986. — С. 27-31.

в суперечність з фактичними матеріалами². При цьому було з'ясовано, що рабські форми експлуатації в жодному регіоні земної кулі, за винятком деяких найбільш розвинутих центрів античного Середземномор'я, в давнину не відігравали істотної ролі, оскільки вважати рабовласництво ступенем всесвітньо-історичного процесу немає жодних підстав. Аналогічно було поставлене і питання про феодалізм, дискусія з приводу якого з новою силою розгортається зараз³.

У ситуації, що склалася наприкінці 60-х рр., чимало археологів, істориків та етнографів відмовляються від апріорного визначення найдавніших експлуаторських суспільств в якості рабовласницьких, не ризикуючи в той же час визначити їх як феодальні.

Невизначеність питання про соціально-економічну суть архаїчних експлуаторських суспільств приводить до широкого поширення поняття «ранньокласові відносини», які не мали тривалий час чіткого значення.

На початку 70-х рр. загальноприйнятим стає розуміння ранньокласової епохи як перехідного етапу між первіснообщинними і власне розвинутими класовими відносинами, заснованими на принципах приватної власності на засоби виробництва. Цей підхід є характерним для праць етнографів⁴. З іншого боку, археологи, які вивчають переважно Схід і доколумбову Америку⁵, під поняття «ранньокласове суспільство» в першу чергу підводили давньоземлеробські цивілізації, які характеризуються появою ранньоміських центрів і наявністю експлуаторських відносин. Чіткої характеристики методів експлуатації не було, але вважалось, що в своїй основі вони мали не рабовласницький і не феодальний характер, а полягали у відчуженні додаткового продукту знаттю, яка очолювала ці соціальні організми у маси рядових общинників через функціонування ранньополітичних структур.

Паралельно з середини 60-х рр. відбулось творче переосмислення концепції розвитку докапіталістичних суспільств, яке дало на сьогодні суттєві теоретичні результати. За їх допомогою можна достатньо чітко уявити суть, специфіку та шляхи розвитку тих архаїчних експлуаторських суспільств, які вже понад два десятиліття дослідники називають ранньокласовими.

Як показали спеціальні дослідження⁶ в періодизації історії К. Маркса, якої він дотримувався, з 50-х рр. минулого століття не було місця для «рабовласництва» і «феодалізму» в якості особливих суспільно-економічних формацій. Експлуаторське суспільство, протиставлене як докласовому, так і грядущому комуністичному, розгля-

² Тер-Акопян Н. Б. Развитие взглядов К. Маркса и Ф. Энгельса на азиатский способ производства и земледельческую общину // НАА.—1965.—№ 2.—С. 74-88.—№ 3.—С. 70-85; Васильев И. С., Стучевский И. А. Три модели возникновения и эволюции докапиталистических обществ // ВИ.—1966.—№ 6.—С. 77-90; Общес и особенное в историческом развитии стран Востока.—М., 1966; Проблемы истории докапиталистических обществ.—М., 1968.—Кн. 1.

³ Лдав Л. Б. Формационные черты феодализма Востока // НАА.—1987.—№ 3.—С. 78-90; Фурсов А. И. Восточный феодализм и история Запада: критика одной концепции // НАА.—1987.—№ 4.—С. 93-109; Седов Л. А. К типологии средневековых общественных систем Востока // НАА.—1987.—№ 5.—С. 50-64; Илюшечкин В. П. О происхождении и эволюции понятия «феодализм» // НАА.—1987.—№ 6.—С. 68-82 и др.

⁴ Бутинов Н. А. Первобытнообщинный строй (Основные этапы и локальные варианты) // ПИДО.—1968.—Кн. 1.—С. 89-155; Данилова Л. В. Дискуссионные проблемы теории докапиталистических обществ // ПИДО.—1968.—Кн. 1.—С. 27-66; Хазанов А. М. Класообразование: факторы и механизмы // Исследования по общей этнографии.—М., 1979.—С. 125-178 и др.

⁵ Массон В. М. Становление раннеклассового общества на древнем Востоке // ВИ.—1967.—№ 5.—С. 82-94; Массон В. М. Формирование раннеклассового общества и вопросы типологии древних цивилизаций // Древний Восток и античный мир.—М., 1980.—С. 5-37; Гуляев В. И. Города-государства майя (структура и функции города в раннеклассовом обществе).—М., 1979.

⁶ Тер-Акопян Н. Б. Указ. соч.; Бородай Ю. М., Келле В. Ж., Плимак В. Г. Наследие К. Маркса и проблемы теории общественно-экономических формаций.—М., 1974.

далось у його працях на трьох теоретичних рівнях. Самим абстрактним було його розуміння в якості цілого, яке характеризується наявністю експлуатації, незалежно від методів, якими вона здійснюється. Наступним є виділення суспільно-економічних формацій, як прогресивних ступенів розвитку продуктивних сил та суспільних відносин, які вони визначають. В якості таких К. Маркс виділяв взяті разом докапіталістичні експлуаторські суспільства, з одного боку, і буржуазне, з другого. Третім, більш конкретним рівнем була внутріформаційна типологія, яка фіксувала специфіку організації виробництва і обумовлені нею форми власності в рамках одного ступеню розвитку продуктивних сил, але в різних природних та історичних умовах. На цьому рівні дослідження засновник історичного матеріалізму для переходу від загальної категорії формації до реальної історії народів і країн, користувався такими умовними термінами як «азіатський», «античний» та «германський» (або «феодальний») «способи виробництва».

Ідея про те, що докапіталістичні експлуаторські суспільства в цілому відповідають одному всесвітньо-історичному ступеню розвитку продуктивних сил і повинні розглядатися в якості єдиної формації, була висунута рядом радянських вчених ще в 60-х рр. Зараз вона достатньо аргументована В. П. Ілющекіним⁷. Але об'єднання в рамках одного формаційного ступеню суспільств, які прихильники «п'ятичленної схеми» вважають за «рабовласницькі» чи «феодальні», а багато хто з її противників поділяє між «азіатським» (або, як пропонує його зараз називати Л. С. Васильєв, «державним»), «античним» і «германським» (які пов'язуються з поняттями «рабовласництво» і «феодалізм») типами розвитку, вимагає постановки питання про її «горизонтальне» і «вертикальне» членування.

Спираючись на історичні дослідження останнього десятиріччя, зокрема, на праці Л. С. Васильєва та Г. А. Мелікішвілі⁸, в історії докапіталістичних суспільств можна виділити два послідовно змінюючих один одного якісні етапи.

Регулярний суспільний додатковий продукт, який спочатку з'являється за рахунок дії редистрибутивної системи централізованого перерозподілу матеріальних благ, майже повністю концентрується в руках соціальної знаті, яка монополізувала суспільні посади і розпоряджається за правом «влади-власності» (як визначає цей феномен Л. С. Васильєв) природними і трудовими ресурсами очолюваного нею соціального організму. Пізніше, з розвитком продуктивних сил (що, на нашу думку, в першу чергу пов'язане з розвитком ремісничого виробництва засобів виробництва і впровадженням високоякісних знарядь праці в усі сфери господарської діяльності) посилюються тенденції здобуття економічної самостійності окремими домогосподарствами відносно контролю з боку державної адміністрації. В руках дрібних виробників лишаються деякі лишки, які починають обмінюватися приватно. Це посилює інтерес людей до збільшення продуктивності їх господарств і при достатньо високому розвитку товарно-ринкових відносин стимулює залучення додаткової (найманої, кабальної, рабської та ін.) робочої сили в приватному секторі.

На другому етапі розвитку докапіталістичних експлуаторських суспільств у міру поширення внутрішнього товарообміну, редистрибутивна система трансформується в державний апарат зняття ренти-податку у виробничих шарів населення. Ці кошти ідуть на задоволення як суспільних потреб соціального організму в цілому, так і на забезпечення

⁷ *Ілющекин В. П.* Указ. соч.

⁸ *Васильєв Л. С.* Феномен власти-собственности // Типы общественных отношений на Востоке в средние века.— М., 1982.— С. 60-99; *Васильєв Л. С.* Проблемы генезиса китайского государства.— М., 1983; *Мелікішвілі Г. А.* «Древневосточный» социально-экономический строй и развитие ближневосточных обществ в эллинистическую, позднеантичную и средневековую эпоху // Кавказско-ближневосточный сборник.— Тбилиси, 1984.— Вып. 7.— С. 5-28; *Мелікішвілі Г. А.* Об основных этапах развития древнего ближневосточного общества // ВДИ.— 1985.— № 4.— С. 3-34.

високого рівня престижного споживання правлячої верхівки та її оточення. Разом з тим поряд з соціально-політичною знаттю, чий добробут визначається місцем в апараті влади і управління, складається прошарок власників засобів виробництва, які експлуатують працю інших, позбавлених таких. Верховна влада-власність держави на ресурси, в першу чергу на землю, зберігається. Однак, в міру зміцнення приватно-власницьких прав і товарно-ринкових відносин, адміністративний апарат відіграє все менш суттєву роль в організації виробництва та розподілу матеріальних благ. І якщо на Сході через виробничу необхідність організації колективних сільськогосподарських робіт, державний апарат і на цій стадії зберігав за собою деякі найважливіші економічні функції, то на Заході він їх досить швидко втрачає.

Вищесказане дає можливість у рамках єдиного формаційного ступеню докапіталістичних класових суспільств виділити дві стадії. Друга з них, як вона охарактеризована вище, повністю відповідає тому, що у концепції В. П. Ілющечкіна називається станово-класовим суспільством. Перша ж відноситься до тих суспільств, які в етнографічній та археологічній літературі прийнято називати ранньокласовими.

Ранньокласове суспільство необхідно охарактеризувати і з точки зору виділення особливого перехідного періоду від первісного суспільства до класового. Можна вважати встановленим, що система організації виробництва та перерозподілу матеріальних благ, структура адміністративно-політичних відносин, характер влади-власності та багато іншого на пізніших ступенях первісності і на стадії ранньокласових суспільств за формою і механізмом функціонування були досить схожими. «Влада-власність», редистрибуція, детермінованість майнового стану індивіда соціальним статусом його роду та ін. взагалі є характерним для епохи складення експлуататорських відносин.

Але, якщо на фінальних стадіях первісності обсяг вироблюваного суспільством додаткового продукту ще не забезпечував скільки-небудь широких можливостей для престижного споживання знаті, то в ранньокласових суспільствах останнє вже було нормою. Тому основним соціологічним критерієм відмежування ранньокласових суспільств від пізніх первісних (чи передкласових, що в даному контексті більш точно) є поява експлуатації, ступінь якої відповідає рівню престижного споживання соціально-політичної знаті.

Таким чином, ранньокласовим є таке суспільство, в якому наявна експлуатація, що здійснюється шляхом присвоєння основної маси суспільного додаткового продукту організованою в структурі ранньодержавного апарату соціальною знаттю через її корпоративну владу-власність на природні та трудові ресурси колективу, за рахунок виконання нею редистрибутивних функцій. Дане суспільство, з одного боку, є другою завершальною фазою складення експлуататорських відносин (якщо розуміти його з точки зору перехідного періоду), а з другого — виступає в якості першої стадії розвитку докапіталістичної класової формації (якщо розглядати блок експлуататорських суспільств як таких).

Не зупиняючись на питанні про шляхи складення та розвитку ранньокласових відносин, яке ми розглядали раніше⁹, зосередимо увагу на питанні про визначення їх археологічних ознак.

Спираючись на загальнотеоретичне розуміння соціально-економічних відносин, в основних рисах можна охарактеризувати відомі нам за археологічними даними суспільства відповідної стадії розвитку. Але основна проблема полягає в тому, яким чином, на основі яких критеріїв за залишками предметної діяльності давніх колективів ми могли б впевнено говорити, що вони вийшли на рівень ранньокласового суспіль-

⁹ Павленко Ю. В. Основные закономерности и пути формирования раннеклассовых городов-государств // Фридрих Энгельс и проблемы истории древних обществ.— К., 1984.— С. 173-215; Павленко Ю. В. Пути становления раннеклассовых социальных организмов (логико-методологический анализ проблемы) // Исследования социально-исторических проблем в археологии.— К., 1987.— С. 72-85.

ства. Іншими словами, які ті археологічні ознаки, що можна зафіксувати, на основі яких могли б ми відрізнити ранньокласове суспільство від первісності?

В міру наближення до конкретно-історичного рівня дослідження потрібно ввести і необхідні терміни. Раніше мова йшла про ранньокласові суспільства взагалі. Але в дійсності існували не абстрактні «суспільства», а конкретні соціальні організми — автономні життєздатні колективи, які усвідомили власну єдність і спільність інтересів своїх членів, які володіли специфічною етнічною культурою.

Власне конкретно-історичне дослідження, в тому числі і за археологічними даними, починається лише там, де ми розглядаємо розвиток цих конкретних, хоча і не завжди відомих нам по імені та етнічній належності, соціальних організмів. Останні, з одного боку, лишили пам'ятки, з другого — їх характер, соціальний рівень, шлях розвитку та ін. можна вивести гіпотетико-дедуктивним методом із загально-теоретичного розуміння еволюції архаїчних суспільств, а з третього — відповідні колективи як соціальні організми являли собою дійсні, усвідомлювані їх членами, а не просто теоретично конструйовані історичні реалії. Процеси складення та розвитку ранньокласових суспільних відносин реалізувались в рамках окремих видозмінюючих, залежно від стадії суспільної еволюції, соціальних організмів. Тому пошук археологічних критеріїв ранньокласових суспільств слід вести стосовно до архаїчних соціальних організмів, як системи.

Всякий соціальний організм являє собою, насамперед, певну структуру суспільних відносин, яка об'єднує людей в життєздатне протистояче оточуючому середовищу ціле. В якості основних субсистем виділяються: 1) економічна, пов'язана з виробництвом і розподілом матеріальних благ і яка виступає системоутворюючою; 2) соціально-політична, яка регулює громадські відносини та 3) культурна, що забезпечує нагромадження, трансформацію і передачу сукупного суспільного досвіду. При цьому характер економічної, соціально-політичної та культурної діяльності, з одного боку, прямо пов'язаний з кількістю та густотою населення, а з другого, безпосередньо виражається в територіально-поселенській структурі конкретного суспільства, яке розглядаємо.

При переході від одного якісного стану до іншого логічно передбачати, що в усіх трьох субсистемах, в кількості населення та характері його зосередження повинні відбутись якісні зміни, які відбиваються і на археологічних матеріалах. Тому, фіксуючи за характером пам'яток зміни в економіці, соціальній структурі, культурі, системі поселень, кількості та густоті населення, ми можемо передбачати, що за всім цим стоять деякі принципові зміни соціально-економічного порядку.

Основним виробничим показником утвердження класових, у широкому розумінні, відносин є відокремлення ремесла від землеробства. Але при різних шляхах переходу від первісності до цивілізації функція ремесла в системі економічної субсистеми не однакова.

В тих випадках, коли зростання продуктивності сільськогосподарської праці на стадії пізньої первісності було пов'язане з організаційними удосконаленнями, проведенням колективних іригаційних робіт і створенням централізованої системи господарської спеціалізації і релістрибуції, ремесло виділяється у вигляді виробництва предметів престижного споживання. Воно працює виключно на задоволення запитів знаті та культу, безпосередньо не впливаючи на зростання продуктивності праці в сфері харчового виробництва.

В даному випадку, прикладом якого є цивілізації доколумбової Америки та найдавніші ранньокласові суспільства Передньозахідно-Східноземноморського регіону, які виникають в епоху енеоліта, відокремлення ремесла є функцією від загального процесу класоутворення, яке визначалося ростом виробництва та організаційної концентрації натурального додаткового продукту. Завданням ремесла, що з'явилося, була трансформація натурального продукту в престижно значимі цінності, які підкреслюють особливий статус знаті.

Але там, де збільшення виробництва додаткового продукту передбачало удосконалення знарядь праці (що є характерним у першу чергу для помірної та тропічної зон), виділення ремесла, передусім у вигляді засобів виробництва, є умовою завершення класоутворюючого процесу. Важливо підкреслити також, що при даному шляху складення експлуататорських відносин наявність ремесла, металургії і металообробки визначає можливість не тільки виробництва, але і концентрації в руках лідерів найбільш сильного колективу натурального додаткового продукту. При відсутності господарської необхідності в міжплемінній соціально-економічній інтеграції додатковий продукт відчужується головним чином у вигляді данини, що передбачає воєнне насильство. Ремісничє виробництво озброєння стає вирішальною умовою досягнення лєремоги.

Отже, в помірній смузі, зокрема, і на території України, фіксація залишків ремісничої діяльності (переважно слідів металургії) сама по собі ще не свідчить про завершення процесу складення ранньокласових відносин. У даному випадку ремісничє виробництво предметів озброєння та знарядь праці передує та визначає той рівень соціально-майнового розшарування, який характеризує ранньокласову стадію. В значно більшій мірі утвердження експлуататорських відносин повинно пов'язуватися з появою ювелірного та інших виробництв предметів споживання соціальної знаті.

Значно складніше за археологічними даними визначити якісне зростання об'єму сільськогосподарського виробництва. Про нього можна судити переважно на основі похідних даних: за його причинами і наслідками.

Як відзначалось, причини зростання харчового виробництва в умовах східного і західного шляхів розвитку були різні. У першому випадку ми можемо їх, у першу чергу, фіксувати за слідами великомасштабних колективних господарських робіт (побудова іригаційних систем у річкових долинах смуги сухих субтропіків, терасування гірських схилів у ряді цивілізацій доколумбової Америки і т. д.). При цьому, як показали праці, присвячені питанням складення цивілізації на території Центральної Мексики, Юкатана та Егеїди¹⁰, використання системного методу дає можливість за археологічними даними реконструювати характер виробничої спеціалізації і редистрибуції в рамках окремих соціальних організмів, які визначали в період формування експлуататорських відносин ріст економічної системи. В контексті ж західного шляху розвитку основним показником зростання сільськогосподарського виробництва є удосконалення знарядь праці, в першу чергу — заміна кам'яних, дерев'яних і кістяних залізними, яка загалом завершується в ранньозалізну епоху.

Наслідки збільшення виробництва харчового додаткового продукту фіксуються в усіх сферах життєдіяльності соціального організму. В найзагальнішому плані зростання додаткової сільськогосподарської продукції визначає можливість утримання все більшої кількості людей, не пов'язаних безпосередньо з землеробством і скотарством. Це забезпечує подальший прогрес у ремісничій діяльності і сфері культури, визначає поглиблення соціально-майнової стратифікації і розвиток військово-адміністративних інститутів політичної влади та управління, обумовлює складення міських центрів і зростання кількості народонаселення.

Зміни в сфері розподілу також в певній мірі можуть фіксуватися археологічно. Повсюдно в якості свідчення зростання ролі редистрибутивної системи виступає поява ранньоміських центрів, посилення соціально-майнової стратифікації і розвиток престижного споживання. При цьому на стадії ранньокласових суспільств, особливо, в умовах захід-

¹⁰ Sanders W. T., Price B. J. Mesoamerika: The Evolution of a Civilization.—New York, 1968. Social and Economic in Formative Mesoamerica // *New Perspectives in Archaeology*.—Chicago, 1968; Renfrew C. The emergence of civilization: The Cyclades and the Aegean in the third millennium B. C.—London, 1972.

ного шляху розвитку, все більшого поширення набуває індивідуальний обмін. Наявність у суспільстві приватного розподілу матеріальних благ у формі товарно-ринкових відносин при наявності широкого грошового обігу є безспірною. Але в цілому для стадії ранньокласових суспільств товарно-ринкові відносини та грошовий обіг не характерні. В сфері розподілу домінує централізована (на тому чи іншому рівні організації влади) редистрибуція, а приватний обмін не порушує меж натуральних форм.

Складення ранньокласових суспільних відносин найбільш повно виражається в трансформації соціально-політичної субсистеми, пов'язаної з соціальною стратифікацією і характером організації влади та управління.

Протягом всієї епохи пізньої первісності суспільство втрачає соціальною однорідність: з одного боку, в рамках соціальних організмів з'являється і посилюється нерівність родів і племен; з другого — відбувається диференціація суспільства, відповідно до утворюваного поділу суспільної праці, на соціальні групи, пов'язані з виконанням певних функцій. Прикладом може бути становий (варновий) поділ ведійських індо-аріїв, серед яких виділялись групи брахманів, кшатріїв і вайш'їв, а також після утвердження на півночі Індостану неповноправного, залежного населення шудр. У багатьох пізньопервісних ранньокласових суспільствах особливу соціально-професійну групу складають ремісники, головним чином металурги, що добре вивчено на африканських матеріалах.

Але соціальна стратифікація на стадії пізньої первісності якісно відрізнялась від соціально-майнової диференціації ранньокласових суспільств. У першому випадку ми маємо справу переважно з нерівністю в розподілі соціального престижу, тоді як у другому — це передбачає і майнову нерівність, пов'язану з появою престижного споживання знаті.

Найкраще розвиток соціально-майнової нерівності простежується за поховальними комплексами. Для епохи пізньої первісності відмінності в суспільному становищі померлих виражаються переважно кількістю трудових затрат, які визначаються розмірами насипу, поховальної камери і т. д. З часом збільшуються відмінності і в супроводжуючому інвентарі: з'являються поховання з дорогою металевою зброєю, культовим посудом, ремісничими інструментами, що пов'язане з посиленням поділу соціально-виробничих сфер діяльності всередині суспільства. З померлими лишають переважно ті речі, з якими вони були пов'язані за життя через вид їх діяльності. Але, з іншого боку, на фіналі первісності сама діяльність людини визначала рівень її «влади-власності» на суспільні ресурси, можливість їх використання в особистих престижних цілях. Тому поява, наприклад, воїнських поховань, які виділяються набором дорогої зброї, сама собою ще не свідчить про утвердження експлуататорських відносин: поховані за життя виконували найважливішу суспільну функцію по захисту своїх співвітчизників і користувались виготовленими за суспільний рахунок предметами воїнського спорядження. Але наявність такого типу прошарку воєнної знаті свідчить про те, що дане суспільство уже створило достатньо ефективні інститути влади і управління, здатні при наявності необхідних умов перетворитися в ранньодержавні.

При переході до ранньокласового суспільства, по-перше, соціальна структура стає більш багатоступінчастою, і, по-друге, установлюється достатньо міцний зв'язок між соціальним статусом і мірою престижного споживання. Поряд із збільшенням відмінностей в кількості трудових затрат при побудові поховальних комплексів представників різних соціальних груп, фіксуються і якісні зміни в характері супроводжуючого інвентаря у вищих соціальних груп. Різка збільшується обсяг престижних цінностей, які лишають у камері померлого, широкого поширення набуває практика ритуальних людських жертвувань і поховання з померлим аристократом залежних від нього за життя осіб (дружин,

наложниць, охоронців, слуг і т. д.). За матеріалами могильників у рай-нюкласових суспільствах виділяють до семи-восьми груп соціальних¹¹, від представників правлячої верхівки до відносно невеликого за кількістю прошарку рабів та осіб, що до них наближаються за своїм становищем, позбавлених засобів виробництва. Переважну більшість населення складали рядові общинники, серед яких уже помітна майнова нерівність. В осілоземлеробських суспільствах про зростаючу соціальну диференціацію свідчить і наявність типів житлової та суспільної забудови.

Складніше археологічними методами зафіксувати переростання пізньоплеменної системи організації влади і управління в ранньодержавну. Робити висновки про це слід, у першу чергу, за такими невіддільними від даного процесу явищами, як складення ранньоміських столичних центрів політичної влади, на базі яких здійснюється концентрація, перерозподіл, трансформація і споживання основної маси додаткового продукту в масштабах очолюваних ними соціальних організмів¹². Про появу ранніх форм державності можна судити і за ступенем соціально-майнової стратифікації суспільства, в свою чергу пов'язаного з рівнем престижного споживання і т. д.

Трансформація культурної субсистеми на рівні складення ранньокласових відносин визначається, в першу чергу, за появою якісних відмінностей між субкультурами знаті і пов'язаних з нею суспільних груп, з одного боку, і рядової маси населення, з іншого. Найяскравіше це помітно з появою все того ж престижного споживання верхівки, яка оточує себе предметами розкоші, створених працею місцевих ремісників чи привезених здалеку.

Особливо помітними є зміни в культурі ранньокласового суспільства, що формується, тоді, коли вони складаються в умовах тісної взаємодії з уже сформованою цивілізацією (що є характерним для всіх ранньополітичних структур помірної зони Євразії і т. д.). Економічні та культурні контакти приводять до знайомства варварів з культурою та ідеологією більш розвинутого суспільства. Останні сприймаються або фрагментарно, переважно у давнину, або переймаються системно, що є більш типовим для епохи поширення світових релігій. В обох випадках до впливів з боку культури сусідньої цивілізації, які добре простежуються за археологічними матеріалами (імпортні вироби і місцеві наслідування їм), найбільш схильна міська частина населення, що на прикладі Київської Русі було показано Б. О. Рыбаковим¹³. Разом з тим необхідно враховувати, що під сильним культурним та ідеологічним впливом сусідньої цивілізації можуть опинитися і пізньопервісні суспільства.

Поряд з цим важливим показником трансформації культурної субсистеми за археологічними даними є розвиток монументальної архітектури, а також поява писемності. Але, як давно уже відзначалось в спеціальній літературі¹⁴, у виняткових випадках те чи інше може зародитися і в епоху пізньої первісності, тоді як у деяких ранньокласових

¹¹ Бунятян Е. П. Рядовое население степной Скифии IV-III вв. до н. э.: Автореф. ... канд. истор. наук.—К., 1981; Бунятян Е. П. Методика социальных реконструкций в археологии.—К., 1985; Генинг В. Ф. Проблема социальной структуры общества кочевых скифов IV-III вв. до н. э. по археологическим данным // Фридрих Энгельс и проблемы истории древних обществ.—К., 1984.—С. 215-234; Алексин В. А. Социальная структура и погребальный обряд древнеземледельческих обществ.—Л., 1986.

¹² Дьяконов И. М., Якобсон В. А. «Номовые государства», «территориальные царства», «полисы» и «империи». Проблемы типологии // ВДИ.—1982.—№ 2.—С. 3; Большаков О. Г. Средневековый город Ближнего Востока.—М., 1984.—С. 12; Павленко Ю. В. Основные закономерности и пути...—С. 183; Толочко П. П. Происхождение древнейших восточнославянских градов // Земли Южной Руси в IX-XIV вв.—К., 1985.—С. 18.

¹³ Рыбаков Б. А. О двух культурах раннего феодализма // Ленинские идеи в изучении истории первобытного общества, рабовладения и феодализма.—М., 1970.—С. 34-48.

¹⁴ Renfrew C. Op. cit.—P. 3-7.

суспільствах воно археологічно не зафіксовано. Важливо врахувати також, що в багатьох випадках ні архітектурні пам'ятки (особливо побудовані із дерева), ні сліди писемності (якщо написи велись на недовговічних матеріалах) просто не можуть дійти до нас. Тому відсутність їх слідів ще не вказує на те, що люди того чи іншого суспільства не були знайомі з писемністю чи мистецтвом побудови величних споруд.

Складення ранньокласових відносин у цілому було пов'язане з розширенням зовнішньоторговельних зв'язків, розвитком територіально-поселенської структури і зростанням кількості та густоти населення. Але за змінами в кожній з цих сфер, взятих окремо, на рівні археологічного аналізу ще неможливо зробити остаточних висновків. Обсяг зовнішньої торгівлі у давніх майя, наприклад, був занадто обмежений, тоді як з початком епохи бронзи торгівля металами стає однією з найважливіших сторін економіки багатьох пізньопервісних суспільств.

Більш суттєвою є фіксація розвитку ранньодержавної територіально-поселенської структури, зокрема, поява ранньоміських центрів. На їх території концентруються скарби особистих коштовностей, сліди різноманітної ремісничої діяльності, залишки архітектурних споруд суспільного та культурного призначення, а поруч знаходяться могильники вищої знаті.

Поряд зі столичним центром, на базі старих племінних центрів, розвиваються дрібніші містечка, які виконували функції мікростолиць локального масштабу. З іншого боку, з'являються і поселення міського типу, що створюються державною владою з метою зміцнення її впливу і що виконують переважно одну чи кілька міських функцій, насамперед — воєнно-адміністративну. При цьому основна маса поселень зберігає минулий, сільський, патріархальний вигляд, тому вивчення лише їх могло створити ілюзію збереження первісних відносин.

Отже, із сказаного випливає, що розв'язання питання про можливість ідентифікації того чи іншого відомого нам за археологічними матеріалами суспільства передбачає розгляд останнього як автономної системи — соціального організму. Вихід на новий щабель соціально-економічного розвитку, в першу чергу, фіксується за матеріалами його столичного центру і найближчої до нього околиці — на тій території, де завдяки концентрації і редистрибуції додаткового продукту, що збирається з усього соціального організму, остаточного завершення набувають процеси урбанізації, відокремлення ремесла, соціальної стратифікації і т. д. Скромний вигляд археологічних пам'яток периферії, що експлуатується столичною знаттю, не повинен ввести в оману: саме її населення переважно і створило той додатковий продукт, який забезпечував високий рівень суспільної нерівності і престижного споживання в столиці.

Отже, ми можемо говорити про те, що за археологічними матеріалами утвердження ранньокласових суспільних відносин можна визначити лише при системному розгляді даних про якісні зрушення в економічній, соціально-політичній та культурній підсистемах, а також і зовнішній торгівлі, в характері територіально-поселенської структури соціального організму та кількості населення. Найважливішими зрушеннями, які можна зафіксувати за залишками матеріальної діяльності і які свідчать про складення ранньокласового суспільства, можна вважати: 1) відокремлення ремесла від землеробства, в помірній зоні — складення двочленної структури ремісничої діяльності, що включає виробництво як засобів виробництва і предметів озброєння, так і виробів престижного споживання; 2) поява багаторівневої соціальної стратифікації, що фіксується за поховальними пам'ятками як за відмінностями в трудових затратах, так і за цінністю супроводжуючого інвентаря; 3) розвиток феномена «двох культур» — знаті, яка широко використовує у своєму побуті престижні речі та орієнтується на моду сусідньої цивілізації (при наявності такої), і простого народу, прихильника старих традицій; 4) виникнення ранньоміських центрів, розвиток яких у вирішальній мірі визначається їх експлуатацією сільської околиці.

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ИЗУЧЕНИЯ РАННЕКЛАССОВЫХ ОБЩЕСТВ ПО АРХЕОЛОГИЧЕСКИМ ДАННЫМ

Проблема становления раннеклассовых обществ является одной из ключевых при рассмотрении истории древнего населения Украины. В данной статье автор сосредоточивает внимание на рассмотрении ее двух узловых моментов. Во-первых, дается характеристика раннеклассовых обществ в целом и показывается их место в периодизации исторического процесса. Раннеклассовыми являются те общества, где эксплуатация осуществляется благодаря монополизации представителями социальной знати права на власть и перераспределение сосредоточивающегося в их руках общественного прибавочного продукта. Во-вторых, автор определяет археологически фиксируемые признаки, на основании которых исследователи могут судить о переходе конкретного общества от первобытных отношений к эксплуататорским. Рассматривая древние социальные организмы как целостные системы, он подчеркивает, что становление раннеклассовых отношений определило изменения в экономической, социально-политической и культурной подсистемах, сказалось на демографических процессах и изменениях территориально-поселенческой структуры, осью которой становится раннегородской столичный центр. Все это получает своеобразное выражение в археологических материалах и, соответственно, может быть изучено на основании последних.

Yu. V. Pavlenko

THEORETICAL AND METHODOLOGICAL GROUNDS OF THE STUDY OF EARLY-CLASS SOCIETIES BY ARCHAEOLOGICAL DATA

Summary

A problem on the formation of early-class societies is one of key problems when considering the history of the ancient population of the Ukraine. The given paper concentrates attention on two main points. Firstly, early-class societies are characterized as a whole, their place in the periodization of the historical process being determined. Those societies are stated to be early-class ones, where exploitation proceeds as representatives of the social elite have monopolized the right to power and redistribution of the social surplus product concentrated in their hands. Secondly the author determines archaeologically fixed characters which permit researchers to judge on the transition of a definite society from primitive relations to exploitative ones. Considering ancient social organisms as integral systems, the author emphasizes that formation of early-class relations has determined changes in the economic, socio-political and culture subsystems, has influenced demographic processes and changes in the territorial-settling structure, whose axis has become the early town capital centre. All this is peculiarly expressed in archaeological data and thus may be studied proceeding from them.

Одержано 16.02.88 р.

Соціально-політичний аспект зв'язків скіфів з племенами Кавказького регіону

Махортих С. В.

Поява і діяльність на історичній арені іраномовних кочівників, відомих нам, головним чином, під іменем скіфів, значно впливала на хід історичного розвитку півдня Європейської частини СРСР у першій половині I тис. до н. е. Не зупиняючись детально на пам'ятках передскіфського часу, які свідчать про перші контакти з населенням Кавказу, відзначимо, що більшість власне скіфських пам'яток, виявлених на